

משה פלאי

לראשיתו של הז'אנר האפיסטולארי בספרות העברית החדשה: יצחק אייכל ואיגרותיו*

זיקת "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי" — הפרסום האפיסטולארי הראשון בספרות העברית היפה בזמנים החדשים, המיוחס ליצחק אייכל — לאיגרות הפרסיות של מונטסקייה, אף שלא הוכחה בממש, מקובלת בחקר הספרות העברית. בחינת המפורסמות שאינן צריכות ראייה.

- * הרצאה בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים, תשל"ז.
1. מלבד הוכחותיו של אברהם שאנן — תחילה בספרו עיונים בספרות ההשכלה (מרחביה, 1952), עמ' 75—80, ואחר בחיבורו: הספרות העברית החדשה לזר"מיה, א (תל-אביב, 1962), עמ' 75—77, שבו נחזרים הדברים בהוספות כלשהן. שאנן מציין כמה נקודות קרבה תמאטיות, אשר תועלינה בהמשך, שבוודאי נכונות הן. ממנו קיבלו ולמדו הן פרידלנדר והן נימן. מביין כל העוסקים ביצירתו של אייכל לא טרח איש לערוך בדיקה כלשהי, אף שכמה הזכירו את קרבת האיגרות ליצירתו של מונטסקייה. למותר לומר, כי נמצאו מחקים לאיגרות הפרסיות גם בצרפת עצמה, וכי השפעתן היתה רבה על התפתחות הז'אנר של רומאן המכתבים. (ראה לדוגמא עבודתו של גרין: F.C. Green, "Montesquieu the Novelist and Some Imitations of the 'Lettres Persanes'", *Modern Language Review*, XX (1925), pp. 32—42. וכן עיין בהקדמתו של לוי לתרגום האנגלי של האיגרות הפרסיות: J. Robert Loy, *The Persian Letters*, "Introduction" (New York, 1961), p. 16. כמו כן ראוי ליתן את הדעת לחיבורים אפיסטולאריים שקדמו להופעת האיגרות הפרסיות ושהשפיעו עליהן. בחיבורי המוזכר בהערה 22 בנושא ההשוואה שבין "אגרות משלם" והאיגרות הפרסיות, הריני מביא כמה מקורות חשובים העוסקים בשאלה זו.
- לאחר כתיבת מאמר זה הגיעני חיבורו החדש של שאנן, "אגרות משלם" כסימפטום וכו'אנר", בתוך ספר ברוך קורצווייל (תל-אביב, תשל"ה), עמ' 354—374. בעבודתו זו חוזר שאנן על הנחתו, שהאיגרות הפרסיות היו לנגד עיניו של אייכל בעת שכתב את אגרות משלם. בעקבות שאנן צועדים בנושא זה מוריס נימן: "A Hebrew Imitation of Montesquieu's Lettres: in *Jewish Social Studies*, XXXVII (No. 2, Spring 1975) pp. 153—169. ויהודה פרידלנדר במאמרו "פתיחתא לסאטירה — אגרות משולם בן אוריה האשתמועי" ליצחק אייכל", מאזנים, מד, 2, טבת תשל"ז, עמ' 107—118.

ואולם דומה שדווקא המפורסמות והמקובלות הן הן החייבות להיבדק מחדש, שכן כמה גופי־תורה מתורתה של הספרות העברית תלויים בהם. דין שייערך, אפוא, עיון מחדש בקשר שבין "אגרות משלם" והאיגרות הפרסיות. עם זאת, מן הראוי לחזור ולדרוש בעצם ייחוס כתיבת האיגרות לאייכל.

יצחק אייכל, מראשוני הסופרים העבריים בדור הראשון של ההשכלה העברית בגרמניה, נתקפח חלקו ונתמעטה חשיבותו לספרות העברית בעיני חוקרי ספרות זו, אולי משום שנתקפח חלקה של ספרות ההשכלה בכללה. ואולם עיון חזר ומדוקדק בכתביו יעיד על תרומה רבת חשיבות לספרות התקופה. זכויות רבות לאייכל בייזום הוצאת כתבי־העת הספרותי הראשון,² המאסף, ובעריכתו במשך שש שנותיו הראשונות, בכתיבת הביוגרפיה העברית המודרנית הראשונה,³ ביישום השיטה האפיסטולארית שרווחה בספרות האירופית לראשונה לספרות העברית, ובכתיבת המחזה האידי המודרני הראשון.⁴ כמו כן היה מראשוני המתרגמים את סידור התפילה לגרמנית,⁵ ושימש עסקן ספרותי וציבורי.⁶

2. להוציא את קהלת מוסר שהופיע בשני גיליונות בשנות ה-50 ולהוציא את פרי עץ חיים, שגשא אופי תורני.

על מפעל ההשכלה של יצחק אייכל, דמותו ותרומתו העברית — ראה עבודתי "Isaac Euchel: Tradition and Change in the First Generation Haskalah in Germany", in *Journal of Jewish Studies*, XXVI (No. 1-2, Spring-Autumn, 1975); XXVII (No. 1, Spring, 1976). ביבליוגרפיה נבחרת על אייכל מצויה שם בהערה מס' 1. המאמר נדפס כפרק בספרי: *The Age of Haskalah*, Leiden, 1978. מאמר אחר שלי על אייכל ו"אגרות משלם" נדפס ברבעון: *Judaism* (Fall, 1976, pp. 447—460) ("Jewish Identity in Modern Hebrew Literature").

3. יצק אייכל, רכנו החכם משה בן מנחם (ברלין, תקמ"ט). הביוגרפיה הופיעה תחילה בצורה סריאלית בהמאסף, ד (תקמ"ח).

4. "ר' הענאך אדער וואס טוט מע דאמיט". הטקסט פורסם על־ידי ז. רייזן, ארכיון פאר דער געשיכטע פון יידישן טעאטער און דראמע, א, וילנה וניו־יורק, 1930, עמ' 85—146.

5. תרגומו הופיע בברלין בשנת 1786. כמו כן תרגם ופירש את ספר משלי. התרגומים לאשכנזית הם ממפעלי ההשכלה המובהקים.

6. בשנת 1782 פירסם את שפת אמת (קניגסברג), ובו קריאה להקמת בית־ספר מודרני לילדי היהודים, כדוגמת בית־ספר שהוקם בברלין. כעבור שנה היה בין מיסדי "חברת דורשי לשון עבר" (ראה "נחל הבשור", הכרוך עם המאסף,

"אגרות משלם" ו"האיגרות הפרסיות"

נקודות הקירבה החיצוניות שבין "אגרות משלם" ובין האיגרות הפרסיות של מונטסקייה נראות לכל מי שיבחן את שתי היצירות.⁷ בנוסף על עצם הסוג הספרותי האידינטי, מובלטת הזהות בדמויותיהם של גיבורי היצירות: אנשי המזרח הקרוב-הרחוק, הבוהנים את תופעות החיים והתרבות האירופיים בעין בלתי מזוינת ובלתי משוחדת לכאורה, מנקודת-המבט של האורח-לרגע, על רקע החברה והתרבות שעליהן היו אמונים. וכבר הצביע שאנן על כמה עניינים המצויים בשתי העבודות, שקירבתם עשויה להעיד על שאילה ספרותית של הסופר העברי בן דור ההשכלה מרעהו הצרפתי.⁸ אוסבק, גיבור האיגרות הפרסיות, מבקר בשמירנא ובליורנו, וכן גם משולם.⁹ חירותן של הנשים באירופה מוצאת ביטוי ברשמיהם של גיבורי האיגרות של מונטסקייה ושל אייכל.¹⁰ ריקה, אחד מגיבורי איגרותיו של מונטסקייה, מבקר בספריות, מתרשם ורושם,¹¹ וכן מעיר את הערותיו בענייני ספרות.¹² הוא הדין

א [תקמ"ד]), שהוציאה את המאסף בעריכתו. ב־1791 היה ממיסדי חבורת המשכילים "Gesellschaft der Freunde". (עיינן: Ludwig Lesser, *Chronik der Gesellschaft der Freunde*, Berlin, 1842, s. 8, וכן בטבלת ממלאי התפקידים בסוף הספר).

7. "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי", המאסף, ו (תק"ן), עמ' לה—ג, פ—פה, קעא—קעו, רמה—רמט. "אגרות משלם" נדפסו מחדש פעמיים בלבד בשני קובצי מקורות שהוצאתי: מבווא לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט (ירושלים, תשל"ב) [אופסט], וכן עיונים בסאטירה העברית (באר שבע, תשל"ב) [שכפול]. לצורת בדיקת האיגרות הפרסיות השתמשנו בכל כתבי מונטסקייה: *Lettres Persanes, Oeuvres Complètes de Montes-quiéu* (Paris, 1838) [להלן נתייחס לאיגרות הללו בשמן העברי — האיגרות הפרסיות; מספרי האיגרות, שבמקורם הם רומיים, יינתנו בספרות רגילות].
8. מורה עד למאוד קביעתו של שאנן, שיצירתו זו של אייכל "היא ספק מקור ספק תרגום חפשי" (הספרות העברית החדשה לזרמיה, א, עמ' 76); בוודאי אין לומר שהיא "ספק תרגום חפשי", כפי שיתבהר להלן.
9. האיגרות הפרסיות, איגרת 19 (עמ' 14), איגרת 23 (עמ' 16); "אגרות משלם", איגרת א (עמ' לט), איגרת ד (עמ' קעא).
10. האיגרות הפרסיות, איגרת 23 (עמ' 16); "אגרות משלם", איגרת ה (עמ' קעה—קעו).
11. האיגרות הפרסיות, איגרות 133—137 (עמ' 91—94), וכן איגרת 78 (עמ' 54—55).
12. שם, איגרת 137 (עמ' 93—94).

במשולם.¹³ השניים מוצאים עניין רב בספרד, ומותחים ביקורת על הקנאות הדתית השוררת בה.¹⁴

סמיכות פרשיות זו מביאה את שאנן לידי הקביעה, כי "אייכל סיגל את הסאטירה הצרפתית לבעיות שעמדו ברומו של העולם היהודי", וכי "לא תמיד עמד המחבר העברי על העוקץ שבאירוניה הצרפתית. מונסקייה הלעיב באירופה הנוצרית דווקא באמצעותו של המושלמי התמים והמתפעל, ואילו המשכיל העברי ראה באירופה את משכן החכמה, שיש לאכסנה באהלי-שם. הוא הרים על נס, ככל האפשר, את אורותיה של אירופה".¹⁵

מסתבר לפי דברים אלה, כי בעוד שמונטסקייה מותח ביקורת על סדרי החברה והתרבות האירופית, נראה אייכל כאילו הנו בלתי רגיש לאירוניה שבמקור, והריהו מקבלת ככתבה וכלשונה.

דעה זו נסמכת על ההנחות, שאייכל הושפע מן האיגרות הפרסיות, ושהוא ביקש לחקות את האיגרות הפרסיות ככתבן וכלשונן, ושאוּלֵי אף תרגם את יצירתו של מונטסקייה "תרגום חפשי".¹⁶ ולא היא. אף אם נניח שהושפע מן האיגרות הפרסיות, הרי שלא זו בלבד שאייכל סיגל את הסאטירה לבעיותיה של החברה היהודית, אלא הוא 'תירגם' את הסאטירה למציאות היהודית. יכוון את חוד חניתה למטרות שאינן זהות עם מטרותיו של מונטסקייה. בעוד שאצל האחרון מבוסס הצופן הספרותי-סאטירי על ההנחה המוקדמת, שתרבות המזרח האקזוטי היא העולה על חברתה האירופית המושחתת — ודברים אלה יפים גם באשר לחברה ולאדם — הרי שהנחתו המוקדמת של אייכל ושנה לחלוטין. לגביו, תרבותו של משולם — תרבות המזרח — הנה בבואה לתרבות היהודית הנחשלת בהשוואה לתרבות האירופית המתקדמת. ההשכלה האירופית, הנחשבת לנאורה בעיני אייכל, כבעיני המשכילים האחרים בני תקופתו, היא המשמשת "אור לגויים", ואימוצה יקדם את היהודים אליבא דידיה. היחס הערכי השונה של שני הסופרים, הצרפתי והעברי, הוא המכתיב את גישתם השונה בנושא שהם דנים בו. לעומת זאת, העיקרון המשותף לשניהם הוא, ששניהם קיבלו על עצמם לכתוב סאטירה על החברה שבה הם מצויים. לא ייפלא, אפוא, שחירותן של הנשים האירופאיות משמשת נר גם לדגלו של אייכל. בעוד שמונטסקייה נמצא

13. "אגרות משלם", איגרת ה (עמ' קעו); איגרת ו (עמ' רמה—רמט).

14. האיגרות הפרסיות, איגרת 78 (עמ' 54—55; "אגרות משלם", איגרת ב (עמ' מה). השווה: שאנן, עיונים, עמ' 76—80.

15. שאנן, עיונים, עמ' 77.

16. שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, א, עמ' 76.

מלגלג עליה. הספרות האירופית, שמונטסקייה שם אותה ללעג, הריהי בבת עינו של אייכל. הביקורת הסאטירית מופנית בנושאים אלה כלפי התופעות המקבילות — והנחותות לפי אייכל — המצויות בחברה היהודית. לעומת נושאים אלה, שבהם נדרש המחבר העברי לעמדה שונה מזו של הצרפתי, נמצאנו למדים, כי בכמה עניינים החשובים ביותר לסיפור העברי מבחינה תאמטית ואידיאית, נראה אייכל כצועד בעקבות מונטסקייה בחומר וברוח כאחד, כשהוא מפתחם לעתים לצרכיו שלו. בשניהם עָר הגיבור תחילה ללבושם ולמנהגייהם השונים והמשונים של בני אירופה, על מנת שבהמשך יגיע לידי החלטה, כי מן הראוי שיחליף את בגדיו המיוחדים, המייחדים אותו מזולתו, לבגדים האירופיים.¹⁷ החלפת הבגדים הופכת בידי המחבר העברי לדרגת סמל שאינו מצוי בחיבור הצרפתי, ולנושא השנוי במהלוקת בין הנציגים השונים של היהדות.¹⁸ הטיפול המשווה בטקסי הנצרות והאיסלאם¹⁹ משרת את מונטסקייה ברמיזתו למקור האחד של כל הדתות — לדת הטבעית, ולהבעת תקוותו, כי לעתיד לבוא עתידה הדת הטבעית שתתגבר ושתכבוש את כל הלבבות. ואילו כוונתו של הסופר העברי להצביע על יסודות זרים בדת ישראל ועל האפשרות ההלכתית, על סמך תקדימי העבר, לשינויים בחוק הדתי.²⁰ ביקורת ישירה ורמוזה מצויה

17. האיגרות הפרסיות, איגרת 23 (עמ' 16), איגרת 30 (עמ' 21—22).

18. "אגרות משלם", איגרת ב (עמ' מו—נ); איגרותיהם של אבי משולם — אוריה, ושל סבו — מרדכי, המייצגים עמדות שונות בגישתם ליהדות וביישומה לחיי הימים.

19. האיגרות הפרסיות, איגרת 35 (עמ' 24). בין הנושאים הזהים מזכיר מונטסקייה את הטבילה, שבע התפילות ביום, האמונה בגן־העדן, צומות, תפילה למלאכים הטובים, אמונה בנסים, וכן את ההידרשות לתיווכו של כהן הדת.

20. "אגרות משלם", איגרת ב (עמ' מה). משולם מצייך, כאילו לתומו, כי תפילותיהם של הנוצרים "הם שירי דוד מספר תהלים נעתק ללשוניהם"; ראש הכמרים לבוש "מעיל לבן ואפור זהצ"; הוא מדגיש את הסדר והשקט השוררים בעת הדרשה. המנהגים הנהוגים בקרב הנוצרים דומים למנהגי ישראל: תפילת השכבה, הדלקת נרות לנפשות המתים. בהיתממות המקובלת על משולם שואל הוא את רעהו־מכותבו: לא ידעתי אם ראו מנהג ישראל ועשו כמוהו, או אם באו לנו המנהגים האלה בהיותנו בגלות ביניהם [...] ; כי לא ידעתי אם נזכר דבר ממנהגים כאלה בתלמוד ירושלמי ובבלי. הודיעני נא אתה את דעתך בזה" (שם). הבחנתו של משולם הן, כמובן, מכוונת. על נושא זה ראו:

את הדיבור בחיבורי הנזכר בהערה 2 לעיל: Isaac Eichel: Tradition and Change in the First Generation of Haskalah in Germany".

בכתביהם של השניים באשר לתפילת ההשכבה.²¹ כן נוקטים שני הסופרים בשיטת הפרזנטאציה של ההיתממות הדתית, לפיה מביעים הנציגים החרדיים של המסורת הדתית את עמדתם באורח מגוחך, המשים ללעג את הקיצוניות הדתית והחרדיות הבלתי פשרנית.²²

על אף הזיקות הנזכרות (ואחרות שלא הוזכרו) — בין יצירתו של מונטסקייה ובין "אגרות משלם", יקשה להוכיח באופן מוחלט וחד-משמעי, שהשפעתו של מונטסקייה על אייכל היתה בלעדית. בעבודה אחרת בנושא זה בדקתי חיבורים מבדיים מייצגים של הז'אנר האפיסטולארי הסאטירי, המבוסס על הקונוונציה הספרותית הבדיונית של ביקורי אנשי המזרח באי-רופה, ומצאתי גם בהם דמיון רב — ולעתים זהות — לנושאים שהוזכרו לעיל כמציינים את זיקת "אגרות משלם" לאיגרות הפרסיות. כמה מן החיבורים שנבדקו נתפרסמו לפני הופעת האיגרות הפרסיות, וכנראה גם השפיעו על מונטסקייה. מכך נמצאנו למדים, שאייכל כתב את "אגרות משלם" בהשפעת הז'אנר הספרותי שהיה רווח באירופה במאה הי"ח, אף כי קרוב לוודאי, שהאיגרות הפרסיות אף הן השפיעו עליו את השפעתן.²²

מקורות יניקתו של אייכל מעידים על מורכבות שאינה מצטמצמת לכדי השפעה ישירה ובלעדית של האיגרות הפרסיות על "אגרות משלם".

"אגרות משלם" ו"אגרות אייכל"

נראה כי העוסקים ביצירתו של אייכל ובחקר הספרות העברית לא נתנו דעתם כלל לצורך בבדיקת "אגרות משלם" על רקע יצירותיו האחרות של אייכל. מפליא במיוחד, שאיש לא שם לבו בהקשר זה, לחיבור דומה של אייכל, הקורא להשוואה עם "אגרות משלם". בשנת תקמ"ה פרסם המשכיל העברי בהמאסף את "אגרות יצחק אייכל" (לתלמידו מיכל פרידלנדר),

21. "אגרות משלם", שם: האיגרות הפרסיות, איגרת 40 (עמ' 27).

22. חגי איבי המוסלמי באיגרות הפרסיות, איגרת 39 (עמ' 26—27), ומרדכי האשמועי, הסב ב"אגרות משלם", איגרת ב (עמ' מו—מו).

22. ראה את עבודתי: "The Beginning of the Epistolary Genre in Hebrew Enlightenment Literature in Germany: The Alleged Affinity between *Lettres Persanes* and 'Grot Meshulam'", in (1979) *Leo Baeck Institute Year Book XXIV*. חיבור זה הנו הרחבת היצאתי בנושא זה, שנשאתי בקונגרס הבינלאומי על "ההשכלה" האירופית באוניברסיטת ייל ביולי 1975 (Fourth International Congress on "the Enlightenment"). רשימת החיבורים האפיסטולריים שהשתמשתי בהם י"ה בעיקר בהערות 7—10, וכן בהמשך החיבור.

שנכתבו לרגל נסיעתו של אייכל שנה קודם לכן.²³ אף שאלה ואלה נבדלות במהותן, נראה כי קיימת סמיכות משמעותית בין האיגרות האותנטיות (כפי המשוער) ובין הסיפור האפיסטולארי המבדי, שצורתו האיגרונית היא ספורי תית בלבד, ואשר נכתב ונדפס, כאמור, שנים אחדות אחר כך. יש רגליים להנחה, כי השפעת הז'אנר האפיסטולארי באירופה מצאה לה מהלכים לכתבי אייכל באמצעות החוויה האישית של נסיעתו הנזכרת, שבאה לידי ביטוי באיגרות אל תלמידו פרידלנדר.

בדיקת שתי העבודות האפיסטולאריות של אייכל תסייע בידנו מחד גיסא בזיהוי החלטי יותר של מחבר "אגרות משלם" ומאידך גיסא נימצא נשכרים מעצם החקירה והדרישה הטקסטואליות, שבאמצעותן תוארנה במעט דמותו של אייכל ודרכי יצירתו ודעותיו של משכיל עברי זה, מאבות הספרות העברית החדשה.

לכאורה נראה, כי אין כל צורך לעמול בזיהוי מחברן של "אגרות משלם", שכן מקובלנו כי זהו יצחק אייכל — הוא ולא אחר, אף כי שמו לא נקרא עליהן. העדות הבדוקה ביותר מבין הניסיונות לזיהוי המחבר נמסרה על-ידי מאקס עריק.²⁴ עדות זו נסמכת על בעל-דבר עצמו, כמשוער, שהכין את רשימת פרסומיו ופרטים על חייו לפרסום ב־*Neuestes Gelehrtes Berlin*, שהופיע בשנת 1795 בברלין. עלה בידי לבדוק את עדותו של עריק במקור

23. המאסף, ב (תקמה), עמ' קטז—קכא, קלז—קמב. כמו כן נתפרסמו האיגרות על-ידי אדם מארטינס בקרסטומאטיה תפארת ישראל (באמברג, 1837), עמ' 69—59, ועל-ידי שמואל יוסף פין, סופרי ישראל (וילנה, תרל"א), עמ' 134—137. על נסיעתו זו ותעודות הקשורות בה, ראה H. Vogelstein, "Hand schriftliches zu Isaak Abraham Euchels Biographie", *Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden* (Leipzig, 1916), ss. 221-31 מ.ה. לטריס, בספרו זכרון ב־ספר (וינה, 1869), עמ' 91, עוסק ב"אגרות אייכל" מבלי להראות על קשר כלשהו ל"אגרות משלם", וכן דן ב"אגרות משלם" בלא כל ציון זיקתן לאיגרות הפרסיות (עמ' 94). ג. שטיף, שהשתדל לתקן שיבושים בביוגרפיה זו של לטריס על אייכל, אף הוא לא שם לבו לכך ("ליטעראטור-היסטארישע לעגענדעס", די רוטע וועלט, 7—8 (מרץ, 1926), עמ' 126, ואילו מ. עריק, שהירבה לכתוב על אייכל, ואף כתב בהרחבה על "אגרות אייכל", דיונו לוקה בחסר כדיוניהם של האחרים. ראה מ. עריק, "די ערשטע יידישע קאמעדיע", בתוך סילאאנאישע שריפטן, ג (וילנה, 1929), עמ' 559—560.

24. מ.ע. [מאקס עריק], "צו דער ביבליאגראפיע פון אייכלס שריפטן ביז 1795", *ביבליאנאישער זאמלבוך*, א (1930), עמ' 512—513.

רה, ²⁴ אולם לפחות לגבי עובדה ביבליוגראפית אחת המובאת במקור הנזכר — קיים חשש בדוק, כי אינה נכונה. בין המאמרים שאיכל יחסם לעצמו (באותה רשימה ביבליוגראפית — אם אכן הוא הוא שמסר את המידע) נמצאת הביוגראפיה של הרמב"ם. מאמר ביוגראפי זה נדפס בהמאסף, תקמ"ו, ברם הריהו חתום בשמו של שמעון בר"ז, שהיה אחד מסופרי המאסף הקבור עים. ²⁵ משמע שמהימנות הרשימה הביבליוגראפית צריכה עיון. בקביעתם של הסופרים והביבליוגראפים האחרים אין למצוא כל תיעוד וכל מקור בר-סמכא. ביניהם ראוי להזכיר את לטריס בביוגראפיה שלו על יצחק אייכל, שנדפסה במהדורה ב של המאסף לשנת תקמ"ד, ²⁶ וכן את צייטלין, שוואב, חיות וקלוזנר. ²⁷ לעומת זאת, קיים בלבול לא מבוטל בניסיון הזיהוי של שטיינשניידר; הוא מזהה את המלבה"ד הבדוי של האיגרות — מ.פ. ס"ט, כמנדל לפין (אף כי בסימן שאלה), וליד שמה של אחת הדמויות שבאיגרות — מרדכי האשתמועי (שטיינשניידר כותב: "האשתומע") — הוא מציין: "פסבדונים", כאילו שם בדוי של סופר לפנינו, ולא אחת הדמויות שבסיפור. ²⁸ לאור האמור, דין שתידבק היצירה לגופה. באמצעות בדיקה מעין זו המוצעת, שמעיקרה היא ספרותית-שוואתית, אולי נשתחרר ממעגל הקסמים

V.H. Schmidt & D.G. Mehring, *Neuestes Gelehrtes Berlin*, I. *24 (Berlin, 1795), ss. 116—117.

25. המאסף, ג (תקמ"ו), עמ' יט—כו, לה—מו. חתימתו של שמעון בר"ז [= בן זכריה, או בן זנוויל] מופיעה בעמ' מז.

26. מ.ה. לטריס, "תולדות החכם ר' איצק אייכל ז"ל", מהדורה ב של המאסף, א,

לשנת תקמ"ד (וינה, 1862), עמ' מד; נחזר ונדפס בספרו זכרון בספר, עמ' 94.

27. ראה: William Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica* (Leipzig, 1891),

s. 83; Moïse Schwab, *Répertoire des Articles* (Paris, 1914-1923),

p. 119; יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א (ירושלים,

1960), עמ' 161, בהסתמכו על לטריס. שאל חיות, אוצר בדויי השם (וינה,

תרצ"ג), עמ' 218, מזהה את משלם האשתמועי כיצחק אייכל, בהיסמכו על

רשימת ראשי-התיבות של צייטלין: William Zeitlin, "Anagramme,

Initialen und Pseudonyma", *Zeitschrift für Hebräische Biblio-*

graphie, XV (1911), s. 92 [p. 686].

28. M. Steinschneider, *Catalogus Librorum in Bibliotheca Bod-*

leiana, II (Berlin, 1852—1860; facsimile editions: Berlin, 1931;

Hildsheim, 1964), s. 577.

של היסמכות על דברי מי שקדמונו, שקביעתם אף היא נסמכת על דברי מי שקדמום, מבלי כל ביסוס של ממש.

השימוש באיגרות ניכר אמנם כבר בכרך הראשון של המאסף, אולם היו אלו איגרות בודדות. שנעדרו מהן הסממנים הספרותיים של השיטה האפיסטולארית — דהיינו: מכתבים-מאמרים שנשלחו אל המערכת ופורסמו כאיגרות. אייכל היה למעשה הראשון בספרות העברית החדשה אשר נדרש לטכניקה האיגרונית העוסקת בנושא מסוים אחד באמצעות מערכת של איגרות או איגרת אחת מחולקת לחטיבות, שיש לראות בה את השפעת רומאן-המכתבים שהיה רווח בספרות האירופית באותה מאה. ב"איגרות אייכל" לתלמידו, שנדפסו ראשונה, ניתן לראות את תחילתה של ספרות האיגרונים בספרות העברית החדשה, אך גם בהן הטכניקה של אייכל מוגבלת למדי. האיגרת [וזו איגרת אחת, מחולקת לחלקים; האיגרות האחרות לא נדפסו] נשלחת לכיוון אחד בלבד — ממנו אל תלמידו. ב"איגרות משלם" כבר חלה התפתחות חשובה בהבאת מכתבים שנכתבו על-ידי אנשים אחדים, השונים בעמדותיהם ובידיעותיהם איש מרעהו, ובהעמדתם האחד כנגד זולתו. לימים עתידה הטכניקה האפיסטולארית שתתפתח ותתעצם בספרות העברית לכדי רומאן-מכתבים של ממש, על כל סגולותיו ושימושיו הספרותיים, כדרך שאנו רואים במגלה טמירין לפרל בסאטירה, או במידה מסוימת בעיט צבוע למאפו. במסגרת רומאן-ההווה.²⁹

כמה וכמה היבטים לקירבה שבין שתי יצירותיו אלו של אייכל. בראש ובראשונה יש להטעים, כי השתיים משתייכות לז'אנר של ספרות המסעות. שאף הוא היה רווח ביותר בספרות האירופית במאה הי"ח. ייחודן בספרות ההשכלה העברית בראשיתה, ובעיקר בהמאסף, הוא בטכניקה האפיסטולארית. אין להן בהמאסף אז ורע בשימוש הכפול של סיפור מסעות המובא בדרך

29. עיין: שמואל ורסס, "שיטות הסאטירה של יוסף פרל", בתוך סיפור ושורשו (גבעתיים-רמת-גן, 1971), עמ' 9-12, 18-12; ורסס, "האיגרונים בתקופת ההשכלה ומשמעותם הספרותית", תקצירי ההרצאות (במדור: ספרות עברית), הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות (ירושלים, תשי"ז), עמ' יט-כ; David Patterson, "Epistolary Elements in the Novels of Abraham Mapu", in *Annual of the Leeds University Oriental Society*, IV (1964), pp. 132-149. דוד פטרסון, "היסודות האפיסטולאריים ברומן העברי של תקופת ההשכלה", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ד (ירושלים, תשכ"ט), עמ' 59-64. עיט צבוע אינו רומאן מכתבים, אך היסוד האפיסטולארי שבו דומיננטי.

האיגרונית.³⁰ כמו כן מוצאים אנו נושאים משותפים לשתי היצירות, שאפשרות זיקתם לאיגרות הפרסיות של מונטסקייה ולז'אנר האפיסטולארי בכללו — כבר הובהרה לעיל. שתיהן כאחת מקדישות תשומת-לב מרובה לנימוסים ולמנהגים המקובלים בחברה האירופית הנוצרית, בדרך כלל מתוך ראות מעריצה, שכל הנראה כוונתה להצביע על הנאורות של החברה האירופית ועל נחשלותה של החברה היהודית. בהקשר זה שם מחבר "אגרות אייכל" את הדגש על "השתנות נימוסי הארצות אשר אעבור בהם, ובהחלף הדעות בין האנשים לעתות שונות".³¹ שינויי המנהגים, הנימוסים והדעות עומדים במרכז של היצירה השנייה בנושא עיקרי מן הבחינה האידיאית והספרותית-עלילתית. שינויים אלה שנויים במחלוקת אידיאולוגית בין נציג הדור הישן — הסב, ובין נציגי דור-הביניים — האב, ונציג הדור הצעיר — הבן משולם. האחרון סבור, כי "המנהג הזה [לבישת בגדים אירופיים בעת סיורו באירופה] אינו נופל תחת חקי האלהים, וישתנה כל פעם כפי השתנות המקום והזמן". בשנותו את לבושו נוהג משולם לפי עצת אביו "למען יחשב[ו]הו בן ארץ מולדתם, ולא יסתירו מפניו נימוסיהם ודעותיהם, ובזאת ישיג את מאוויו ללמוד דעות ונמוסיות שונות".³² המינוח, המדגיש נימוסים ודעות, זהה בשתי היצירות. מחבר "אגרות משולם" ניכר כמזדהה עם עמדותיהם של האב והבן, המייצגות את עמדת ההשכלה העברית בשאלה נכבדה זו של התקרבות חברתית ואידיאית אל התרבות האירופית.³³ בשתי היצירות תופסת התפילה מקום נכבד הן מבחינה כמותית³⁴ והן מבחינה אידיאית-עלילתית.³⁵ בשתי היצירות מעוצב המקסר כמאמין השופך שיחו לפני בוראו בתפילה.

30. האיגרות המתפרסמות בהמאסף עוסקות בענייני לשון (כגון: "מדרכי הלשון והמליצה", "אגרות גמרצות בין ר' אהרן האלי ור' יואל ברי"ל על טעם ונחמתא", המאסף, ד [תקמ"ח], עמ' יז-לא), או בשאלות הלכתיות (כגון: חליפת המכתבים בין משה מגדלסון והרב עמדת בשאלת הלנת המתים, המאסף, ב [תקמ"ה], עמ' קנד-קנה, קסט-קעד, קעה-קפז).

31. המאסף, ב (תקמ"ה), עמ' קיח.

32. שם, ו (תק"ז), עמ' מ-מא.

33. בחיבורי שהוזכר בהערה 20 הריני מוכיח את ההזדהות הנזכרת.

34. כשני עמודים שלמים מתוך 12 עמודי "אגרות אייכל". ראה המאסף, ב (תקמ"ה), עמ' קיט-קכא.

35. "אגרות משולם", המאסף, ו (תק"ז), עמ' מא: תפילתו של משולם שבאמצעותה מוזה אותו היהודי האנוס כבן דתו; עמ' מד: תיאור העבודה שבלב של

נוסף על כך מגלות שתי היצירות עניין רב בתרגום שירה לעברית. בראשונה מוצג תרגום קלוקל,³⁶ ואילו בשנייה — דוגמות נבחרות מתרגומו של אפרים לוצאטו, מחבר אלה בני הנעורים, של שיר משירת מטאסטאסיו, ועיון בתכונותיה החיוביות של השירה האיטלקית בהשוואה לתכונות השירה המזרחית.³⁷

הנעימה השוררת בשתי העבודות זהה בטון של הטפה הדידאקטית המחנכת. אופי זה של "אגרות אייכל" בוודאי הנו טבעי ביותר, שכן אייכל שימש מורהו של מיכל פרידלנדר, בן אחיו של דוד פרידלנדר. כוונתו בכתיבה זו, על-פי עדותו שלו, היתה להוכיח, כי השפה העברית יפה לביטוי מודרני מקיף, ולהביא את הדברים לשיפוטם של התלמיד ורעיו.³⁸ הוא הדין ב"אגרות משלם", אף כי נעימה זו מורכבת יותר כאן, ויש, כאמור, להכיר את עמדתו או את זווית-ראייתו של המחבר עצמו, על מנת להבחין בין הנעימה הדידאקטית של הסב, שמתגבר בה היסוד האירוני-הסאטירי, ושעל כן כוונתה ללמד ולחנך להפכים של דברים שנאמרים, ובין הנעימה הנשמעת ממכתבו של האב, שהיא רצינית, אחראית, שקטה, ונראית כמקובלת על הכל, ובכלל זה גם על המחבר, ושכל כולה לא בא אלא לסתור את עיקרי תורתו של הסב.³⁹ כמו כן קיימת הנעימה המלמדת-לקח של משולם בפנייתו אל איש-דברו הנמצא במקום מולדתו. פנייה זו בגוף שני כמותה כפנייה ישירה אל קורא הדברים ללמוד מלקחו של משולם.⁴⁰ באופן יותר מתוחכם נראה אייכל כסופר החש בצורך של המספר לגלות את נוכחותו כמחנך. צורך זה בא לידי ביטוי בשתי היצירות בהערות השוליים, הבאות להסביר ענייני לשון ושימושיהם הדקדוקיים והמינוחיים, נושאים שבגיאוגרפיה ובהיסטוריה ומראי-מקומות במקורות. הצורך הזה, שאל נכון הריהו מובן

האנוסים; עמ' מה: תיאור תפילתם המסודרת והתרבותית של הנוצרים בספרד וקרבתה התוכנית לתפילות ישראל.

36. תרגום לעברית משובשת של שירו הגרמני של ה"אגרות אייכל", עמ' קמא. הדיון בשיר מתורגם זה ובמשורר-המתרגם מחזיק למעלה משני עמודים.

37. "אגרות משלם", עמ' קעו, רמה-רמט. למעלה מפרק שלם, כארבעה עמודים, מוקדש לנושא. המחבר-המספר מביא דוגמא לשירה שהושפעה מהשירה המזרחית-ערבית שיר משל "שמואל אבן עליע [עדיה] היהודי".

38. "אגרות אייכל", עמ' קיח: [...] את כל אביא על הספר בלה"ק, ותשפוטו אתה ורעיך הנעימים אם נכונים המה". וראה הערה בעמ' קיו.

39. "אגרות משלם", עמ' מו-נ.

40. שם, עמ' מג, לדוגמא.

מאליו ב"אגרות אייכל", מובלט יותר ב"אגרות משלם", שבהן הריהו חושף את בדיית המלבה ד — קונווציה ספרותית מקובלת למדי, ומגלה את מציאותו של המחבר. שלא כבשימוש הסאטירי של ההערות, כגון בספריו של פרל, שלפיו להערות מטרה עוינת-אירונית — הערותיו של אייכל בשתי היצירות גם יחד, כוונתן רצינית, ותפקודן מחנך-מלמד, כאמור.

מצינו גם צד דמיון בדרכי התיאור של אייכל, שיש בהן טכניקה מיוחדת — דרך ראייה האופיינית למחבר בשתי יצירות אלו. קיימת נטייה של המספר לראות דברים מנקודת מרכו, שהיא עמדת-שלו, ולתאר את שמימינו ושמשמאלו בציון מפורש של ימין ושמאל. כך מתאר אייכל את הנוף הסובב אותו לתלמידו מיכל: "על ימיני היאור הגדול ורחב ידיים [...]. ומשמאלי שדות דשנות", ואילו משולם מתאר את מסעו בים התיכון: "עברנו ארצות יון אשר מימין לנו וארצות חלק אפריקא משמאלנו".⁴¹ שדרך תיאור זו ייחודית היא, מסתבר בעיקר מהדוגמא האחרונה. ראייתה של זו היא מלאכותית, אטלסית, שהרי בהפלגה סמוך לחופי יוון אין רואים את "ארצות חלק אפריקא".

המחבר נדרש לתאריך זהה לציון האיגרות הראשונות בשתי היצירות כאחת: החדש אייר מופיע בשתייהן.⁴² זהות אחרת קיימת בטרמינולוגיה הימית המופיעה באופן אידנטי, ככתבה וכלשונה, בשתי היצירות: "רב החובל וכל מלחיו".⁴³ יש להעיר, כי כמה מהדברים שהובאו לא נועדו לשמש כהוכחות חותכות; עם זאת, יש במציאותם יחד בשתי היצירות משום עדות שמן הדין להתחשב בה.

אך ראוי ליתן את הדעת לכמה עניינים נוספים, המגבשים את קשרי-הגומלין שבין שתי היצירות, וקובעים כי אכן בעט אחד נכתבו. נראה, כי יש יסוד להסמיך את הדמויות העיקריות המופיעות בשתי היצירות. מיכל, תלמידו של אייכל באיגרות הראשונות, מופיע בצלמו ובדמותו של משולם — הדמות הפעילה והראשית בכתבים הראשונים, הופכת להיות אוריה הדמות הבדיונית היוצאת לקנות חכמה ולתור אחר האמת. איצק אייכל, האשתמועי.⁴⁴ מהותו של "מ. פ. ס"ט" — המביא לבית הדפוס, אינה מטרידה

41. "אגרות אייכל", עמ' קיט; "אגרות משלם", עמ' מב.

42. חודש אייר, ראה "אגרות אייכל", עמ' קטז; "אגרות משלם", עמ' לט, מג.

43. "אגרות אייכל", עמ' קכ; "אגרות משלם", עמ' מ.

44. בכל מאמריו והודעותיו החתומים בשמו בהמאסף מופיעה חתימתו: "איצק אייכל" (למעלה מ-15 פעם). ואולם רק בכותרת של "אגרות אייכל" מופיע שמו העברי "יצחק", ואילו החתימה היא "איצק". הוא הדין בספריו.

במיוחד, שכן אינו ממלא כל תפקיד נוסף בסיפור; אך לא מן הנמנע, שראשי-התיבות הללו רומזים שוב על הקשר שבין שתי היצירות, בהיותם ראשי-התיבות של מיכל פרידלנדר.⁴⁵

זיהוי הדמויות בשתי היצירות מביאנו להנחת, כי "אגרות משלם" ו"אגרות אייכל" קשורות אלו באלו בקשר אמיץ יותר מאשר קשר של קרבה או של זיקה תמאטית בלבד. נראה, כי "אגרות משלם" ממשיכות את "אגרות אייכל" על דרך המבדה. האיגרות האותנטיות ומסעו בשנת 1784 מזינים, כנראה, בחוויותיהם את הסופר, השואף להמשיך את האיגרות שנפסקו באיפן. מ"אגרות אייכל" האותנטיות נתפרסמה, כאמור, הראשונה בלבד, בשני המשכים, בחודשים אייר-סיון, ותו לא. קרוב לוודאי, שאייכל הסב את התעניינותו לנושא מרכזי אחר, לשאלת הלנת המתים, שניסרה אז באווירו של עולם ההשכלה העברית בגרמניה. בגיליון חודש אדר תקמ"ה של המאסף מופיע המאמר הראשון של "דברי האיש השואל על דבר מנהג הלנת המתים", ואילו בחודש תמוז מופיע המאמר השני,⁴⁶ ומיד אחריו מודיעים עורכי המאסף על תחילת פרסומם של חילופי האיגרות בין מנדלסון ובין הרב עמדת בנושא הלנת המתים — פולמוס חריף שהתגלע בשנת 1772, ושהמשכילים עוררוהו עתה מחדש, על מנת להיתלות באילן גדול של ההשכלה במלחמתו בקיצוניות החרדית. אייכל, עורך המאסף, הכשיר את הקרקע במאמריו לחידוש הפולמוס הנזכר, והוא-הוא אשר קיבל את המכתבים ממנדלסון, כפי שהוא עצמו מעיד.⁴⁷ שמונת המכתבים נתפרסמו בגיליונות אב ואלול, וחתמו את הכרך, וכך כנראה אבד כל עניין בהמשך כתיבת "אגרות אייכל" ובפרסומן.

חמש שנים לאחר מכן נתעורר אייכל, מסיבה שאינה ידועה, לכתוב את "אגרות משלם". השנים שחלפו הביאו לחילופי משמרות בתפקודן של דמויות המפתח האותנטיות, כפי שהן משתקפות בצורתן הבדייונית. מיכל, בדמותו של משולם, הולך עתה לקנות חוכמה בעצמו; הוא אמנם נדרש לעצתו של אביו-מורו אייכל בעיצובו הספרותי כאוריה; הוא מקבל את אגרותיו, נוהג על פיו, ומעריך אותו כסמל שיש ללכת בעקבותיו, ואולם משולם חייב

45. ואולי יש בציון מוצאו (ספרדי טהור) להעיד על ייחוס משפחת פרידלנדר, אך בוודאי אינו מנדל לפין כהשערתי של שטיינשניידר (ראה הערה 28 לעיל).
 46. המאמר הראשון: המאסף, ב (תקמ"ה), עמ' פז—צ; השני: שם, עמ' קנב—קנד.
 47. איצק אייכל, "איזט נאך דעם יידישן גזעטצע דאס איברנאכטן דער טאדטן ווירקליך פרבאטן?", המאסף, ז (ד, תקנ"ז), עמ' שעה—שפ.

להתנסות בגופו, להתחבט והתלבט, על מנת למצוא את האמת שלו. ואולי חייב משולם ללכת בעקבות אייכל לשם כך; רומזת על זאת הזהות בתאריכי המכתבים הראשונים — חודש אייר — שהוא אידינטי עם תאריך נסיעתו האותנטי המתועד של אייכל.⁴⁸ כך רומז המספר על הקשרים הפנימיים שבין האיגרות, ועל תלותן של האיגרות הבדיוניות באיגרות האותנטיות, שקדמו להן.

השמות הבדיונים — אל נכון כוונת-מכוון בהם. משולם — לשון שלמות לו, ושמא — מי שיש להשלימו. אוריה, לשון אור, או אור — מייצג את המשכיל הנאור אך המתון: אורייה. "כתב-הסובלנות" אשר כתב אוריה לבנו עשוי להביא את המעיין ובודק לזהות את אוריה עם מנדלסון. ייתכן כי מידת ההזדהות הגדולה של אייכל עם נושא הביוגרפיה שלו — מנדלסון — כפי שמצינו בתולדות רבנו החכם, הביאתהו כאן ליצירת דמות מורכבת מזו של מנדלסון — "נר דורנו" — ושל עצמו, כהולך בעקבותיו. מרדכי האשתמועי — הסב — הוא מרדכי הצדיק, המייצג את היהדות החרדית הישנה.⁴⁹ אך אירוני הדבר, שגם המשך זה של סדרת ה"אגרות", במהדורתו הבדיונית, לא הושלם. מתוך 12 האיגרות ש"נשלחו" אל המאסף, על-פי עדותו של "המלבה"ד מ. פ. ס"ט,⁵⁰ לא נדפסו אלא שש איגרות בלבד; לא היה זה המפעל הספרותי היחיד של אייכל שלא בא לידי גמר מלאכה.⁵¹

להוכחות הללו מאיגרות לאיגרות על זכות-היוצרים של אייכל על היצירה הבדיונית מיתוספות שלוש הוכחות מעניין אחר:

א. פתיחת האיגרות על-ידי המלבה"ד מ. פ. ס"ט, שעיקרה חיווק ידי "המאספים" על תרומתם לספרות העברית ולשפתה ופנייתו אליהם —

48. ראה מאמרו של פוגלשטיין בהערה 23 לעיל.

49. על גלגולו של השם מרדכי בעיקר במחזות אידיים, ובהם גם מחזו של אייכל — ראה ח. שמרוק, "השם המשמעותי מרדכי-מארוס — גלגולו הספרותי של אידיאל חברתי", תרביץ, כט (תש"ד), עמ' 76—98.

50. "אגרות משלם", עמ' לט.

51. אייכל פירסם הודעה על תוכניתו להוציא את ספר רפואות של אבן סינא (המאסף, ז [1, תקנ"ד], עמ' 92), אך מעולם לא הגשימה (מלבד קטעים אחדים שפירסם שם, עמ' 93—95). את מזורה נבוכים הצליח להוציא רק בחלקו הראשון ב-1791 (ראה הודעתו בהמאסף, ד [1788], עמ' 242). בכמה מקומות הודיע על תכניות ספרותיות נוספות (כגון פרסום ספר בשם יעוד הארם), שלא באו לכלל מעשה. באשר להפסקתה של הופעת האיגרות — לא מן הגמנע, כי עם סיימו את עריכת המאסף חדל מהשתתפות פעילה בכתב-העת, ומשום כך נפסקו האיגרות באמצע פסוק.

הריהי כדרך שנהג אייכל במאמריו על הלנת המתים ("דברי האיש השואל"), שיש בהם בדיית הכותב־האוהד שמחוץ לחוג "המאספים", השולח את דבריו אל המערכת.⁵²

ב. בדיונו על תכונותיה וסגולותיה של השירה האיטלקית בניגוד לזו הערבית, בפרק האחרון של "אגרות משלם", מציין משולם שיר של מטאסטאסיו "הנעתק פה". הוא מביא אומנם קטעים מתוך השיר ומנתחם, אך בהערת־שוליים מעירים "המאספים": "השיר הזה תמצא במאסף תקמ"ו חדש ניסן"⁵³. יש רגליים להשערה, כי מחבר האיגרות חייב להיות אדם שהכיר היטב את המאסף. בלהיטותו לדיוק לשוני מוכן אייכל לחטוא לדיוק הטקסטואלי המתחייב מהציטוט. במקור התייחס המתרגם לאביב כנקבה: "הן האביב הגיעה", ואילו אייכל מתקן ל"הגיע".

ג. ב"אגרות משלם" מופיעה אימרת־הכנף "יסוד בחינת האדם — האדם"⁵⁴. שימוש דומה באימרה זו נמצא במאמר על קבורת המתים, המיוחס לאייכל: "תכלית חקירת האדם הוא — האדם"⁵⁵. מקורה של אימרה זו הוא בשירו הידוע של אלכסנדר פופ, "מסה על האדם": "The proper study of mankind is man"⁵⁶. בתולדות הרמבמ"ן מזכיר אייכל את שירו של פופ, בתרגומו את כותרתו כ"בחינת האדם"⁵⁷. יש לשער, כי מתרגם אחד לפתגם זה. על אף השוני שבין שני התרגומים, הרי שמשמעותם שווה, מבנה הפתגם בתרגומים

52. המאסף, ג (תקמ"ו), עמ' קפע: "אל רעי וידידי דורשי האמת ושוחרי הטוב אנשי חברת דורשי לשון עבר, ישמרכם האל האמת והטוב!". פתיחת "אגרות משלם": "אל אנשי אמת ואוהבי מדע היקרים חברת שוחרי הטוב והתושיה [שם החברה הוחלף באותה שנה] יחי' בברלין. ברוכים אתם לה, אחי ורעי, אשר הפצתם טוב בישראל בדבר מכתבכם הבא מדי חדש בחדשו ללמד דרך תושיה לבערים ובחורים אשר בגילכם" ("אגרות משלם", עמ' לח).

53. "אגרות משלם", עמ' רמו. השיר המתורגם משל מטאסטאסיו נתפרסם בכרך ג (תקמ"ו), עמ' קיג—קיה.

54. "אגרות משלם", עמ' קעו.

55. המאסף, ג (1786), עמ' רג. ההדגש בשתי הציטטות — של אייכל.

56. ראה: 18, p. (Dublin, 1764), Alexander Pope, *An Essay on Man* [Epistle II]. הנוסח המקורי במהדורה הראשונה של משה על האדם (כמצוטט בהערה, שם): "The only science of Mankind is Man". השווה: המהדורה השביעית (לונדון, 1736), ב, באשר לנוסח המקורי: "Know then Thy-self, presume not God to scan; / the only Science of Mankind is Man".

57. רבנו ההכם משה בן מנחם, עמ' יז.

אף הוא שווה, וכן זהים השימוש במקף (שאינו קיים במקור האנגלי), המפריד בין ראשיתה של האימרה וסופה, והדגשת התיבה "האדם"; כן זהה המינוח "בהינתן האדם" באיגרות ובספרו רבנו החכם משה בן מנחם; ביוגראפיה זו על מנדלסון נתפרסמה בשמו של אייכל הן בצורתה הסריאלית בהמאסף, והן כספר בפני עצמו.

בלא כל ספק השפיע הז'אנר האפיסטולארי, ואפשר גם האיגרות הפרסיות של מונטסקייה על "אגרות משלם" ועל מחברן, אייכל. ואולם נראה כי השפעה זו הגיעה ל"אגרות משלם" דרך המדיום החווייתי של אייכל, שאת ביטויו אנו מוצאים ב"אגרות אייכל" האותנטיות. משום כך יובן העיצוב הספרותי השונה והמטרות השונות שבכתביהם של אייכל ומונטסקייה. יש ביצירתו של אייכל מן הייחודיות העברית של ספרות ההשכלה בראשיתה, בראיית-עולמו המשי-כילית ובדרך טיפולו בנושאים דוחקים שעמדו במרכז הווייתה של המציאות היהודית.⁵⁸ ראייתו של אייכל אינה רחבה, כלל-אירופית כראייתו של מוני-טסקייה, אלא היא ממוקדת להיבט היהודי-עברי של תופעות החיים באירופה. כך, למשל, בעוד שמונטסקייה מרחיב את היריעה לכדי טיפול בספרות בכללה, עוסק אייכל בשירה ובתרגומה לעברית.⁵⁹ מונטסקייה עוסק בהיס-טוריה למחלקותיה השונות, ואילו הסופר העברי דן בהיסטוריה היהודית בספרו. יש להדגיש, כי דיונו ההיסטורי של אייכל רחוק מלהידחק למסגרת אקדמית חסרת משמעות רלוואנטית גרידא, כפי שניתן להסיק מדבריו של אחד המבקרים.⁶⁰ עיון מעמיק יגלה בו השלכות סאטיריות ברורות באשר למצבם החברתי והרוחני של יהודי גרמניה בתקופה הנידונה. מעניין לציין, כי דיונו זה של אייכל רווי רמיזות מפתיעות על החשש מאסון, המקביל לגירוש ספרד, שעלול להתרחש ביהדות גרמניה אם זו לא תשנה את הליכות חייה ותכונות שליליות של רדיפת בצע וכבוד וראוותנות ללא גבול, אשר דבקו בה.⁶¹ צמצום ראייתו של אייכל בהשוואה לרוחב יריעתו של מונטסקייה מתבקש בהכרח מהצמצום הכמותי (ואף האיכותי), ומהיקף היצירה "אגרות משלם".

58. ראה עבודתי המוזכרת בהערה 20.

59. וזאת, כאמור, גם ב"אגרות אייכל" וגם ב"אגרות משלם".

60. שאנן, עיונים, עמ' 79.

61. יהיה זה מוגזם לרמוז כי אייכל חזה שוואה מתקרבת על יהדות גרמניה.

ואולם אסון — כן וכן. ראה עבודתי המוזכרת בהערה 20.

"אגרות משלם" חבות, אפוא, את צורתן ונושאייהן לז'אנר האפיסטולארי בכלל, ואפשר גם לאיגרות הפרסיות; ואולם כל שתולה את הראשונות באחרונה בלבד, ואינו נותן דעתו ל"אגרות אייכל" (מתוך איידיעה, או מהעדר תשומת-לב נאותה), מרושש את "אגרות משלם" ממשמעותן וממורכבותן, המותאמות, כמובן, למגבלותיה של היצירה.

אוניברסיטת ישיבה
ניו-יורק